

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Гуржівські історичні витанки

*До 100-річчя з дня народження академіка
Івана Олександровича Гуржія*

В И П У С К 10

Черкаси 2015

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)
Г – 95

Г–95 **Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – Вип. 10. – 234 с. (До 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія) ISBN 978-966-920-016-7**

Гуржіївські історичні читання – збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І. О. Гуржію. Містить статті про життєвий і творчий шлях відомого українського вченого, а також праці, що не були опубліковані за його життя. Видання продовжує традицію публікації наукових матеріалів учених, викладачів і працівників провідних навчально-наукових установ з найбільш актуальних питань історичного розвитку України, Росії та країн Європи. Збірник дає можливість ознайомитися із новими здобутками у царині історіографії, джерелознавства, методології історії, етносоціального, демографічного, культурного та духовного розвитку на різних історичних етапах як на українських землях, так і поза їхніми межами. Нинішній випуск Збірника присвячений 100-річчю від Дня народження видатного історика, академіка Івана Олександровича Гуржія.

Видання буде корисним не лише для вчених-істориків, але й для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української та всесвітньої історії.

УДК 93/94 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Редакційна колегія:

Головний редактор: д.і.н., проф., академік НАН України *В. А. Смолій,*

Заступники головного редактора: д.і.н., проф. *О. І. Гуржій,* д.і.н., проф. *А. Г. Морозов*

Відповідальний секретар: к.і.н., доц. *К. В. Івангородський*

Члени редакційної колегії: д.і.н., проф. *М. І. Бушин,* д.і.н., проф. *В. В. Гоцуляк,*
д.і.н., проф. *Н. І. Земзюліна,* д.і.н., проф. *Г. Т. Капустян,*
д.і.н., проф. *С. В. Корновенко,* д.і.н., проф. *С. В. Кульчицький,*
д.і.н., проф. *В. В. Масненко,* к.і.н., доц. *В. М. Мельниченко,*
д.і.н., проф. *В. М. Орлик,* д.і.н., проф. *О. Г. Перехрест,*
д.і.н., проф., член-кор. НАНУ *О. П. Реснт,*
д.і.н., проф. *І. А. Фареній,* д.і.н., проф. *А. Ю. Чабан*

Рецензенти: д.і.н., проф. *В. В. Кондрашин,* (Пензенський держаний педагогічний університет, Російська Федерація); д.і.н., проф. *П. С. Коріненко* (Тернопольський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка); д.і.н., проф. *П. М. Тригуб* (Чорноморський державний університет ім. П. Могили)

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку фахових
видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 16453-4925Р від 02.02.2010 р.

*Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького (протокол № 6 від 12 лютого 2015 р.)*

© Інститут історії України НАН України, 2015
© Черкаський національний університет, 2015
© Автори статей, 2015

18. Hammer O. *Claiming knowledge: strategies of epistemology from theosophy to the New Age*. – Leiden; Boston, 2001.
19. Шевченко А.С. *Эволюция взглядов Дж. Кришнамурти: Автореф. дисс. ... канд. филос. н.* – СПб., 2006.
20. Матвеев В.О. *Проблема самореализации личности в современном кришнаизме*. – К., 1999.
21. Ватман С. В. *Бенгальский вайшнавизм*. – СПб., 2005.
22. Дерягина Е.Э. *Вайшнавизм: процессы трансформации и модернизации в России на рубеже XX–XXI вв.: Автореф. дисс. ... канд. филос. н.* – Омск, 2009.
23. Иваненко С.И. *Вайшнавская традиция в России: история и современное состояние. Учение и практика. социальное служение, благотворительность, культурно-просветительская деятельность*. – М., 2008.
24. Иваненко С.И. *Кришнаиты в России правда и вымысел*. – М., 1998.
25. Костюченко В.С. *Классическая веданта и неоведантизм*. – М., 1983.
26. Наливайко С. *Кришна й Україна // Український світ*. – 1994. – № 1–2.
27. Орел М. *Бог Кришна і 30 його слонів // Україна молода*. – 1997. – 6 березня.
28. Ротовський А.А. *«Харе Кришна...». Кришнаїзм у сучасному духовному житті // Людина і світ*. – 1991. – № 8.
29. Салганик М. *Откровение с востока // Если*. – 1993. – № 5–6.
30. Сединко А.С. *Международное Общество Сознания Кришны в России: Автореф. дисс. ... канд. филос. н.* – СПб., 2001.
31. Пелюх Е.И. *Развитие нового религиозного движения «Фалуньгун» в России (философско-религиоведческий анализ): Дисс. ... канд. филос. наук.* – Благовещенск, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.scholar.ru/speciality.php?page=12&spec_id=109.
32. Москвичева Н. Р. *Штайнер*. – М.; Ростов-на-Дону, 2006.
33. Абрев С.Р. *Космическая эволюция человека в философии Живой Этики (социально-философский аспект): Автореф. дисс. ... канд. филос. н.* – Тула, 1997.
34. Симанженкова Т.К. *Движение последователей Рерихов в современной России: философский истоки и тенденции эволюции: Автореф. дисс. ... канд. филос. н.* – Омск, 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.aу-forum.net/viewtopic.php?f=81&t=1128>.
35. Симанженкова Т.К. *Доктрина Рерихов и учения «Новой эры»: реальность и перспективы развития // Актуальные проблемы философии: Сб. науч. работ студентов и молодых ученых по итогам межвуз. науч.-практ. конф.* – Красноярск, 2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cultus.org.ru/content>.
36. Симанженкова Т.К. *Особенности развития движения последователей Рерихов в современной России // Вестник Красноярского государственного университета. Сер.: Гуманитарные науки*. – 2006. – № 3.
37. Самохина Н.Е. *Философское учение Агни Йоги: космос, человек, сознание (историко-философский анализ): Автореф. дисс. ... д-ра филос. н.* – М., 2008.
38. Фатхитдинова Я.Ю. *Новейшая история Рериховского движения в России: Автореф. дисс. ... к. и. н.* – Уфа, 2009.
39. Васильев Л.С. *История религий Востока*. – М., 2001.
40. Матвеев В. *Преданные Кришны – кто они? // Наука и религия*. – 1990. – № 10.
41. Дудар Н., Филипович Л. *Нові релігійні течії: український контекст (огляд, документи, переклади)*. – К., 2000.
42. *Дом Прабхупады*. – 2000. – № 2.
43. *Дом Прабхупады*. – 2000. – № 1.
44. Балагушкин Е. *Ананда Марг: мистика и реальность // Молодежь, религия, атеизм / Сост. В. Алексеев*. – М., 1986. – Вып. 3.

Orlov V.M. The Orientalism history in Ukraine: modern scientific research. In the article was analyzed the development of Orientalism in Ukraine and the peculiarities of its later versions. The scientific sources that described the features of the Orientalism and Neo-Orientalism formation were characterized. The typology of the Neo-Orientalism associations in Ukraine was proposed.

Key words: Vaishnava, denomination, the International Society for Krishna Consciousness, Neo-Orientalism, Orientalism, a religious association.

К. В. Івангородський

НЕОЄВРАЗІЙСТВО ЯК РЕЧНИК ІМПЕРІЇ В ОЧАХ ЕТНОІСТОРИОГРАФІЇ

У статті аналізується етнополітична доктрина сучасного російського руху неоевразійства як модель перетворення Росії на нову імперію в майбутньому.

Ключові слова: неоевразійство, євразійці, Євразія, імперія, Росія, доктрина.

Звільнення історіографічного простору пострадянської доби від ідеологічного диктату «наукового» марксизму-ленінізму, здавалося б, назавжди позбавило дослідників необхідності аналізувати історичний процес з позицій політичної доцільності. Однак дотепер чимало науковців продовжують перебувати в полоні ілюзій, накинутих пласкими ідеологічними конструкціями та спровокованих підчас «історіографічними химерами». В межах існуючого сьогодні методологічного плюралізму, така ситуація, з першого погляду, не мала би викликати особливої стурбованості, але прагнення деяких «дослідників/учених» перетворити ці постулати на державні доктрини (до того ж з відверто агресивною тональністю) змушує уважніше проаналізувати їхню сутність і рівень впливу як на науку, так і на сучасну політичну сферу.

Однією з таких новітніх ідеологічних доктрин є так зване «неоевразійство», що сформувалося на російських теренах у 1990-х рр., і яке декларує свою «генетичну» спорідненість із відомим інтелектуальним рухом російських емігрантів у Європі 1920–30-х рр. – «євразійством» і, начебто, його «відроджувачем» у період горбачовської Перебудови – Л. Гумільовим [1], котрі, мовляв, і заклали «наукові основи» цієї сучасної течії. Забігаючи наперед, мусимо зауважити, що більшість критично мислячих дослідників цілковито спростовують цю «спадковість», підкреслюючи повну антинауковість вчення нинішнього «неоевразійства». Разом із тим, популярність останнього не лише в масі пересічних росіян, але й у середовищі провладної еліти Російської Федерації (РФ) змушує глибше з'ясувати, чому «неоевразійський проект» зазнає досить потужної критики у межах сучасної історіографії, причому передусім не російської.

Заідеологізована «наукова» модель історичного минулого, пропонована апологетами цього «вчення» (насамперед, його фактичного творця А. Дугіна), з огляду на прив'язку до «класиків» російської науки (й у першу чергу, до «етнологічної концепції» Л. Гумільова), одним із найважливіших своїх компонентів небезпідставно вважає етнічне походження та етноісторичну еволюцію спільнот східних слов'ян. Звідси, вибудовується й «геополітична» модель непростижних відносин у сьогоденні поміж Україною, Росією та Білоруссю. Саме тому метою нашої розвідки є аналіз взаємовпливу науки, ідеології та етнополітичних практик сучасної Росії в контексті впливу на них «етноісторичних» постулатів, пропонованих концепцією неоевразійства. Тим більше, з огляду на відсутність подібних студіювань у межах сучасної української історіографії.

Незважаючи на те, що більшість фахівців однозначно заперечують спорідненість «класичного» та «нео-» євразійств, останнє все ж таки сприймає деякі постулати першого. Насамперед, це антизахідна риторика та несприйняття демократії як суспільного явища та політичної цінності Заходу загалом. Однак не менш важливою ознакою такої «спадковості» слід визнати й негативне ставлення до «українського питан-

ня» й України як незалежної держави. Останнє спричинило відому дискусію поміж російськими й українськими емігрантами в Європі впродовж 1920–30-х рр.

Феномен конструювання «емігрантської ідентичності» не є окремим предметом нашого дослідження, але випадок з «євразійством» є, на наш погляд, одним із найяскравіших. Спроба побудувати «свій світ» у новій реальності призвела євразійців до оголошення Росії особливою (неєвропейською) цивілізацією. При цьому вони першими з представників російської інтелектуальної традиції оголосили головним елементом російської державності та культури азійський (туранський) чинник. Пропонована гіпотеза зародилася не на порожньому місці, адже схожі ідеї були присутні в інтелектуальній сфері Російської імперії ще в XIX ст., а тому ідейними натхненниками євразійців часто безпідставно називають Н. Данілевського, Ф. Тютчева, К. Леонтьєва, Н. Страхова, Ф. Достоевського та ін.

Добре також відомо, що основоположниками класичного євразійства були лінгвіст Н. Трубецькой, географ П. Савіцький, філософ Г. Флоровський, мистецтвознавець П. Сувчінській, історик Г. Вернадський та ін. Найбільш активно вони діяли в період 1921–1929 рр. [2]. Від початку їхнім поглядам були притамані месіанізм, антикатолицька, антидемократична й антиіндивідуальна спрямованість. По суті теорія була покликана відтворити втрачену першість Росії у світі загиблих на той момент усіх «європейських» імперій, а проект російської гегемонії подавався як величезна Євразія, з центром у Москві, тоді як «периферію» становили би Європа, Китай, ісламські країни, протиставлені так званому «євроатлантичному трикутнику» (США, Канада, Великобританія) [3, 55].

На сучасному етапі негативне ставлення до «атлантизму» також є одним із характерних ідентитетів нинішніх «євразійців», до яких зокрема можна зарахувати А. Дугіна, В. Кожінова, В. Малявіна, А. Панаріна, В. Пашенка, Г. Чеснокова та ін. Хоч ці діячі та їхня «творчість» жодним чином не поєднані між собою, всі вони закликають у різний спосіб до створення «євразійської наддержави» – передусім, об'єднання народів колишніх радянських республік навколо якоїсь (ними вона однозначно трактується як реально існуюча та чомусь обов'язково усвідомлена) «євразійської ідеї». Втім, як на початку XX ст., так і сьогодні «євразійський проект» (на наш погляд, він є звичайнісіньким штучним інтелектуальним конструктом/міфом) не є хоча б наближеним до універсального концепту, а тому продовжує існування як спектр різноманітних поглядів, причому у більшості випадків як нічим не підважені фантазії у жанрі фолк-хісторі (звідси, до речі, очевидно, й мають початок ті терміни з жанру «фентезі», що супроводжують нинішню українсько-російську кризу – «давні укри», «орки», «гобліни», «кіборги» тощо). Скажімо Г. Жданова, виділяє як мінімум п'ять різних моделей сучасного російського євразійства: імперське, що виходить із безумовного пріоритету імперсько-православної домінанті; модель, що ґрунтується на спадкоємності Росії відносно Золотої Орди; євразійський проект А. Сахарова; неофашистське євразійство та соціалістично-комуністична модель [4, 188–189]. Хоча сама ж, зрештою, доходить висновку, що всі ці «моделі» не мають жодного відношення до класичного євразійства, а відтак, використовують його назву лише як гарну вивіску.

Не оминають увагою сучасний російський євразійський дискурс і польські фахівці, які багато в чому солідаризуються зі своїм знаменитим співплемінником

З. Бжезінським. На думку останнього, як відомо, Росія, припинить бути експансіоністською та імперською тільки якщо Україна збереже свою незалежність. Те ж саме, з погляду Є. Гедройця, стосується й незалежності від Росії Польщі. Втім, для польської гуманітаристики і надалі залишається незрозумілим становище: куди віднести неімперську Росію? Так, президент Польщі А. Квасьневський у 1999 р., виступаючи в Казахстані, в Євразійському університеті ім. Л. Гумільова (м. Астана), зауважив, що цей регіон може стати важливою ланкою між Європою, Азією, Росією та Китаєм. Втім, він не сказав прямо, що Казахстан має бути демократичним, толерантним, визнавати права національних меншин, бути відкритим для діалогу різних культур, релігій і цивілізацій. На думку Р. Бекера, в такому контексті Євразія набуває цілком іншого смислу, стаючи системою держав, взаємопов'язаних економічно [5, 318].

Далеко не повністю означена нами поліваріантність трактувань понять «Євразія», «євразійська ідея» та «євразійство» переконливо засвідчує багато в чому їхню концептуальну розпливчатість. Тоді як «класичні» євразійці однозначно переконували, що сутність їх теорії полягає в «погляді на російську історію не із Заходу, а зі Сходу» (назва відомої праці Н. Трубецького 1925 р.). Загалом, як стверджує німецький історик-славист Л. Люкс, привабливість доктрини перших євразійців полягала в поєднанні чаруючої емоційності з науковістю. Оскільки в розробці євразійської ідеології взяли участь етнографи, лінгвісти, історики, географи, філософи, богослови, правознавці, їхня доктрина вигідно вирізнялася з-поміж більшості ідеологій, які виникли в Європі між двома світовими війнами. Тому не так легко було спростувати їхні теоретичні побудови, адже це були не дилетанти чи самодіяльні історики, а люди наукового складу думки [6, 40].

В ідеологічній доктрині євразійства, зрештою, можна виділити три найважливіші постулати. По-перше, осмислення геоетнічної даності Росії («місцерозвиток») як конститутивного фактора розвитку її державності. По-друге, постановка проблеми Росії-Євразії як модифікації російської ідеї, з характерною для неї опозицією Схід/Захід. По-третє, утвердження ролі «ідеї-правительниці», «правлячого прошарку», «символічної особистості», «ідеократичної держави» в розвитку нової державності РФ [7, 107]. Однак у сучасних реаліях ці ідеї в більшості випадків ігноруються, а отже, зв'язок між євразійством і «неоевразійством», швидше термінологічний, аніж безпосередній. Неоевразійство – це явище кінця XX ст. і має розглядатися не у зв'язку з емігрантською течією 1920-х рр., а передусім – у зв'язку із сучасними політичними процесами [8, 379]. Хоча і класичне, і неоевразійство відразу ж перетворювалися з історіографічного феномену на заполітизовані та жорстко детерміновані доктрини.

Більше того сьогодні прикметник «євразійський» став по суті критерієм для виділення конкретної спрямованості політичних партій і рухів, яких чимало зареєстровано в Росії, Казахстані, Україні та інших «пострадянських регіонах». Як правило, ці сили виступають за реабілітацію та відновлення радянської імперії (або ж її частини), її авторитарних, антиліберальних політекономічної системи та ідеологічних цінностей. Тому, як переконує відомий американський історик М. фон Гаген, новітня євразійська варіація моделі «азійських цінностей» стала причиною того, що слід характеризувати поняття «Євразія» як антипарадигму [9, 147]. Своєю чергою, «офіційний етнолог Кремля» В. Тішков вважає поняття «Євразія» взагалі метафо-

рою, називаючи її «інтелектуально-політичним проектом» [10, 22] й аж ніяк не етноісторичною даністю, на чому наполягали євразійці.

Сучасне російське неоевразійство, якщо не зважати на окремі висловлювання політиків, умовно поділяється на три течії, радше інтелектуальні, ніж політичні. Перша пов'язана з ультраправим «вченням» А. Дугіна, що сформувалося навколо його журналу «Элементы». Інший напрям тяжіє до часопису Е. Баграмова «Евразия» та робить більший ухил на культуру та фольклор. Тут центральні теми – слов'яно-тюркський союз, реабілітація Монгольської імперії, а вірність Росії зображується як найкращий засіб захисту національної ідентичності народів колишнього СРСР. Ще одну помітну течію представляють А. Панарін і Б. Єрасов, яких вирізняє більший ухил у теорію та політику. Вони намагаються захистити поняття «імперія», довести, що вона не є ані вузьким націоналізмом, ані агресивним імперіалізмом, а особливою формою «державності», котра реалізує в політичному вимірі національне багатоманіття Євразії [11, 79–80].

На перший погляд, євразійство від початку було пов'язане з так званим «громадянським націоналізмом», висувуючи завдання збереження чи реставрації Російської імперії. Втім, на відміну від громадянського націоналізму французького типу, в основі якого лежать, передусім, права людини, для євразійства першорядне значення має велика спільнота – етнос, суспільство або держава, відповідно до яких, окрема особистість знаходиться в підпорядкованому становищі. Саме тому, на переконання сучасного російського етнологів В. Шнірельмана, євразійство являло собою особливий вид націоналізму, який можна назвати «імперським» [12, 3]. Адже його сутність полягає не тільки у збереженні російської державності, але й в оперті цієї державності на російську мову, «російське» православ'я й єдину «вищу» культуру, за підкореного становища «нижчих» локальних (неросійських) культур. Така позиція безсумнівно була спрямована на те, аби довести, що всі народи колишньої Російської імперії, через культурологічні причини, приречені на спільне мешкання в єдиній державі та, відповідно, що її територія (незалежно від назви – Російська імперія, СРСР, Євразія) за всіх умов повинна зберігати свою цілісність [13, 4].

Отже, не важко помітити, що одним із головних завдань як для класичних, так і для сучасних неоевразійців є постійна «трансляція імперії». На наше переконання, такий підхід істотно шкодить розвитку цієї країни, особливо сьогодні, коли цілком природний дискурс щодо самотності Росії увібрався у винятково конфронтаційні й антагоністичні шати. Попри «імперську ностальгію», всі чудово розуміють, що за нинішніх умов відродження такої політичної суб'єктності неможливе. Показово, що в 2008 р. вийшла стаття американського дослідника Р. Кагана – «Нова Європа, стара Росія» [14], в якій аналізується геокультурний компонент геополітичної стратегії РФ у сучасному світі. Зокрема автор стверджує, що в географічному контексті Росія та Європейський Союз – сусіди, але в контексті геополітичному вони живуть у різних епохах (безпосередньо Росія ще десь наприкінці XIX ст.).

Згідно Р. Кагана, Європа взяла курс на подолання націоналізмів і на побудову ефективної правової системи. Такою була її відповідь на руйнацію, внаслідок політики сили часів Другої світової війни. Натомість Росія продовжує вести себе як держава XIX ст. і якщо жахи Європи залишилися в 1930-х рр., то жахи Росії повернулися в 1990-х рр. Для Європи вирішення про-

блеми – залишити в минулому національні держави та політику сили, тоді як Росія, навпаки, намагається відтворити їх на майбутнє. На думку О. Пахльовської, у цьому «спізненні» – один із основних коренів конфліктних відносин Росії із Заходом, а одним із найпоказовіших аспектів цього «спізнення», цієї «історії назуспіт» є «неоевразизм» (саме у такій лінгвістичній формі дослідниця визначає це явище) [15, 151].

Разом із тим, можна погодитись із критиками євразійства, котрі, слідом за Г. Флоровським, переконують, що їхня концепція цінна не стільки відповідями, скільки постановками проблем. При цьому, щоправда, не можна не помітити, що декларована ними синтетичність підходу не завжди резюмується в обґрунтованих і до кінця осмислених результатах, створюючи враження еkleктичності та хаотичності. Через це доволі складно визначити і загальну характеристику вчення євразійців: що це – своєрідна філософія, етносоціологічна доктрина, комплекс історичних (або етнологічних) ідей або ж політична програма? Ще одним «дражливим» аспектом виступає неросійське бачення євразійства, наприклад, казахськими й особливо турецькими дослідниками. Для останніх, скажімо, поняття «Євразія» є синонімом територій, населених переважно тюркськими етнічними спільнотами, в тому числі й колишнього Радянського Союзу.

Однак для сучасних російських гуманітаріїв це виявляється, неприпустимо, оскільки, на їхній погляд, «ідеї пантюркізму є надзвичайно небезпечними, здатними лише пересварити тюркомовні народи зі слов'янським, монгольським і угро-фінським населенням колишнього СРСР, а в перспективі – з європейськими народами, Китаєм і Монголією» [16, 56–64]. Показово, що таку версію євразійства російські фахівці одіозно – «лжеєвразійство». Ми спеціально передаємо пропонування термін через префікс «лже» (як в оригіналі), хоча доцільніше, звісно, було б застосувати «псевдо». Однак філологічно правильно це зробити неможливо, адже згадані автори застосовують окремо також і поняття «псевдоєвразійство», котрим позначені «численні писання» А. Дугіна. На жаль, дослідники не пояснили, чим відрізняється для них поняття «лже-» та «псевдо-» євразійства, але пропонування градація на шттовхує на припущення, що їм відоме (або, принаймні, вони бажали б, щоб так було насправді) якесь «єдино-правильне» євразійство, щонайменше з відповідним «секретарем з євразійської ідеології» в Кремлі... До того ж складається враження, що відбулася своєрідна інтелектуальна узурпація (чи приватизація), всього, що пов'язано з терміном «Євразія», котрий може розглядатися чомусь винятково з російської інтелектуальної ніші.

Такі історіографічні «ревності», на наше глибоке переконання, зумовлені несамовитою «імперськістю» неоевразійської ідеологічної концепції та відвертим бажанням обґрунтувати на теоретичному рівні «помилковість» розвалу СРСР, з відповідним «доведенням» неминучості відродження імперії з безальтернативним визнанням єдиного імперського центру в Москві. Саме тому сучасні неоевразійці настільки вперто та настирливо захищають імперську іпостась Росії, яка, згідно їхнього, переважно вкрай екзальтованого, погляду, ніколи не пригнічувала підконтрольні їй народи та навіть зберегла їхню ідентичність. В їхньому уявленні цієї імперії поєдналися всі «євразійські цінності» та цілі, зокрема усвідомлення Росією себе унікальною цивілізацією, прагнення до універсалізму та знищення етнонаціоналізму. При цьому сучасна імперія має стати адекватною в політичному відношенні «постмо-

дерному суспільству» та встановити непорушний ідеологічний порядок, на противагу хаотичному європейському світу, що однозначно занепадає. Як зауважує щодо цього французька дослідниця М. Ларюель, у нинішній фазі розпаду колишнього радянського простору, «неоевразійці намагаються осмислити цю подію та стати вище неї, наново розгортаючи спадковість у просторі: держава в них розчиняється у континенті, в імперії політично реалізується “широтна” орієнтація Росії» [11, 88].

Подібну позицію демонстрував уже «перший неоевразієць» (хоча сам себе він іменував «останнім євразійцем») – Л. Гумільов, для якого «наш суперетнос» (безперечно «російський») «раніше називався Російською імперією, потім Радянським Союзом, а тепер, напевно, буде іменуватися Союзом суверенних держав» (тобто, неважливо як). Вважаючи, що «суперетнос СРСР» зародився приблизно 800 років тому (наприкінці XIII ст.), згідно власноруч сконструйованої ним «моделі етногенезу», дослідник охарактеризував сучасну йому горбачовську Перебудову як «один із найтяжчих моментів у житті суперетносу – фазовий перехід від надлому до інерції». Відтак, розпад СРСР розцінював як цілком закономірну кризу, адже з погляду його теорії, «так званий радянський період був фінальною частиною фази надлому, в якій колишня єдність суперетносу зникає та змінюється кривавими ексцесами громадянської війни». При цьому Л. Гумільов недвозначно натякав: якщо «наш російський суперетнос» не переживе цей фазовий перехід, то він «просто припинить своє існування як система», елементи якої розпадутся та увійдуть до складу інших суперетнічних систем [17, 471].

Нещодавно ми вже детально аналізували антинаукову сутність «етнологічної концепції» Л. Гумільова [1], а отже, немає потреби її тут знову детально обговорювати. Натомість, враховуючи «науковий» авторитет цього мислителя в межах сучасного неоевразійства, варто звернути увагу та підкреслити ще одне його (далеко не позбавлене рації) попередження своїм послідовникам і нащадкам, яке видається нам доволі актуальним і корисним у контексті сьогодення. Цілком слушно застерігаючи від можливої підміни поняття «комуністи–росіяни», що кардинально звузила би і без того мізерні можливості союзу Росії із суверенними державами, Л. Гумільов «в одному [був] упевнений на “всі сто”»: якщо національна політика Росії знову поставить своєю метою побудову чергової утопії – за розпадом [Радянського] Союзу настане розпад Росії» [17, 474].

Не можна не помітити, що, на жаль, і дослідники, і політики сучасної РФ не дослухаються поради і застережень «першого неоевразійця», а самі «неоевразійське вчення» перетворилося на квазітеоретичну модель побудови нової імперії або, принаймні, реставрацію імперської державності радянського зразка. Саме тому, як наполягає німецький політолог А. Умланд, «новоспечені євразійці», зокрема й В. Путін, визначають так званий «Євразійський Союз» як супранациональне утворення, хоча по суті воно є «російськоцентризмом» (*«русскоцентризм»*) і розглядається як «негласне розширення сьогоднішньої російської псевдо-федерації до меж більшої частини територій колишньої імперії» [18]. У такий спосіб, це утворення може стати певним послідовним продовженням «старої Росії» та відновити, на думку неоевразійців, принаймні, часткову історичну та територіальну спадковість між РФ, СРСР і царською імперією, або й Київською Руссю.

Найбільш істотною підвалиною своєї теорії неоевразійці вважають так звану «російську цивілізацію»

(вона ж у деяких авторів синонім «євразійської цивілізації»), щоправда досі залишається незрозумілим, коли й внаслідок чого вона виникла. Відтак, ми цілком підтримуємо позицію сучасних російських істориків А. Верховського й Е. Паїна, що, оскільки критерії виділення російської (євразійської) цивілізації суто довільні й кожний її конструктор пропонує власний набір таких маркерів, «немає ані найменшої надії на те, що учасники цього захоплюючого конструювання коли-небудь домовляться про час виникнення цієї особливої цивілізації» [19, 89]. Разом із тим, популярність цієї ідеї у сучасній РФ пояснюється її зручністю на політичному рівні, адже «євразійство було і залишається централістською ідеєю, свого роду аргументом у поясненні центральної влади й її ролі в історичній російській державі», – як зауважив В. Тішков. З цього також конструюється ідеологічний погляд на «євразійський континент» як певну цивілізаційну спільність, що, «наعبто, зумовлена самою історією бути великою імперією» [10, 23].

У такому контексті кожній регіональній неросійській (в етнічному розумінні) спільноті, що входить до складу РФ, пропонується лише пошук і визначення свого внеску до спільної долі та цінностей Євразії, попри те, що вона виступає як ідеологічно сконструйована метафора. Показовим щодо цього слід визнати нещодавно опубліковану працю дослідниці з Якутії Л. Федорової, присвячену релігійності універсальних ідей Євразії. Зокрема авторка вважає, що, «за проведення євразійської ідеології та формування євразійської цивілізації, доцільніше дотримуватися напряму універсальної ідеї “стихий і космічних елементів”», а якщо «поринути вглиб історії, до початкової релігійності ідеї євразійських народів, то вимальовується єдина для предків цих народів універсальна ідея відкритого цілісного небесно-космічного світобачення» [20, 281]. Тобто, виходить, для майбутнього формування «євразійської цивілізації» достатньо теоретично і практично об’єднати в одну спільноту слов’ян із православ’ям, татар, чеченців (й решту кавказців) з ісламом, монголів з тенгріанством, якутів з буддизмом і також народи, що сповідують шаманізм, лишень на одній підставі – бо, як і у стародавні часи, вони дотепер бачать сонце, місяць, зірки, дощ, вітер, туман й інші «стихії та космічні елементи». При цьому, очевидно, достатньо буде залишити якусь одну віру, адже все одно в давнину всі «євразійські народи» мали єдину «універсальну ідею відкритого цілісного небесно-космічного світобачення».

Чимало нинішніх російських апологетів неоевразійства визнають доцільною подібну «релігійну універсальність» майбутньої євразійської цивілізації. Наприклад, А. Панарін переконує, що «тільки сучасні інститути православ’я» (!) здатні нормалізувати релігійне життя Росії, причому чомусь лише вірне розуміння Воскресіння може стати ключовим елементом рятувального рішення, котре Росія могла би запропонувати всьому людству [21, 275]. При цьому, не можна не помітити, що погляди А. Панаріна, спрямовані проти сучасної глобалізації, пов’язані, передусім, із пошуками альтернативи цьому явищу. На думку М. Ларюель, такий зв’язок неоевразійства з російською версією «альтерглобалізму» відображає «потребу досить широких російських інтелектуальних кіл в ідеях всеохоплюючого та всепояснюючого характеру, що водночас дозволяють розробити наукове обґрунтування російської самотності» [22, 158].

Вбачаючи останню в імперській сутності, неоевразійці не сприймають падіння будь-якого політич-

ного режиму через розпад країни, а відтак, вважають, що зміна ідеології не є виправданням звуження кордонів Радянського Союзу, що так чи інакше свідомо ототожнюється з нинішньою Росією. Тому зникнення СРСР сприймається неоевразійцями як зрада з боку правлячої тоді еліти та з боку Заходу, а також як відкидання елітами та Заходом імперських реалій країни. Отже, нинішні неоевразійські принципи однозначно вказують на обов'язковість відновлення імперії, хоча б у риторичі, навіть якщо в політичному напрямі такі кроки відсутні. Таким чином, на глибоке переконання М. Ларюель, неоевразійство має розглядатися як рух, що містить глибоко реставраційний характер [22, 158].

Погоджуючись із останньою тезою, можна також наголосити на тому, що це – ще й своєрідний «цивілізаційний націоналізм», поданий у «науковій» обгортці. Одним із прикладів цього є «Русская доктрина», популярна в 2005–2007 рр. і презентована як маніфест «російського консерватизму». За своїм наповненням вона є доволі ексцентричною та екліктичною, містять ідеї «ліві», «праві», «російські» та безумовно «євразійські», хоча найбільш принциповою позицією в ній є постійне звернення до образу ворога, котрому протистоїть «особлива цивілізація» – етнічно російська. Всі інші народи РФ ця доктрина іменує «іншоплеменниками» (*иноплеменниками*) та надає їм «почесний» статус «родичів», зрозуміло, молодших, які шанобливо та без коливань визнають «державоутворюючий російський народ» [23, 128].

По суті пропонується доктрина являє собою стандартну етнонаціоналістичну програму, яка обґрунтовує домінуюче право одного народу та однієї релігії у політичній системі держави. Однак, як доводять А. Верховський і Е. Паін, саме опція «особливої цивілізації» повинна надати цій концепції видиму «наукоподібність» та озброїти додатковим аргументом у доведенні наперед визначеності саме такого шляху. На думку фахівців, є тут і важливий психологічний момент, адже «багатьом у Росії важко визнати себе націоналістами, а ось прибічниками “особливої цивілізації” – без проблем» і, зрештою, «ідентифікація “ми” виглядає значно солідніше, якщо це не “нація” (націй-то багато), а “цивілізація”» [19, 85–86]. Втім, як етнополітичний проєкт ця доктрина ніколи не зможе втілитися в РФ, на основі ідеї особливої російської (чи навіть євразійської) цивілізації, оскільки остання розуміється винятково в етнічному аспекті, що безсумнівно зумовить появу «відрубаних» концепцій багатьох інших (неросійських) цивілізацій у межах однієї держави.

Саме тому деякі зарубіжні дослідники застерігають, передусім, політичний істеблішмент сучасної Росії від небезпечного для неї «джинна» націоналізму, Зокрема А. Умланд з цього приводу зауважує: «Путін і його команда сьогодні успішно вирішили завдання зміцнення своєї власної влади в країні з допомогою розпалювання ксенофобських і націоналістичних почуттів. Однак вони мають розуміти, що грають із вогнем, маніпулюючи національними почуттями і тривожними настроями суспільства. Буде злим жартом для майбутньої долі росіян, якщо в один чудовий день історики придуть до висновку, що цілісність пострадянської російської держави підірвали не її “вороги”, а керівники РФ та їхні ризиковані політичні технології» [24, 253].

На нашу думку, однією з основних проблем неоевразійського вчення є також аморфне бачення тієї засадничої ідеї, котру можна було би визначити, як «російська національна ідея». Причому ще «класики» євразійства закликали зосередитися на пошуку «свого на-

ціонально-культурного завдання». Однак, як стверджує, скажімо, знавець проблеми С. Ключніков, дотепер «внутрішнє культурне завдання Росії до кінця не визначене» [25, 38]. Відтак, величезною проблемою для всього світу залишається те, що й досі спільної для «росіян» національної ідеї не існує. Або ж, як вважає Д. Тренін, основою ідентичності нинішніх росіян, причому ще з радянських часів, залишається перемога СРСР у Другій світовій війні [26, 96]. Така деформація зумовлена тим, що тривалий час для етносу росіян розмежувальними лініями були винятково державні кордони, тоді як їхня імперія (так само й радянська) завжди була більшою, ніж територія компактного мешкання цієї етнічної спільноти. Відтак, у постімперський період створення російської громадянської нації стало першочерговим завданням для країни, але й досі не було та немає жодних реальних кроків у цьому напрямі, навпаки, лише дужче роздувається згарище колишньої «імперської величі» та подальшої нівеличчії «російської національної ідеї». Інфляція ж останньої найяскравіше помітна якраз у системі координат сучасного неоевразійства.

Безперечною слабкістю «євразійської ідеї» (і в минулому, і тепер) є те, що вона так і не змогла домогтися широкого визнання, «оволодіти масами». Незважаючи на те, що неоевразійці намагаються поширювати свою програму у величезній кількості видань, їхні ідеї все ще залишаються надбанням окремих елітарних осередків. Для російських націоналістів євразійська ідея занадто абстрактна, те ж саме можна сказати й щодо більшості інтелігентів в ісламських республіках колишнього Радянського Союзу. Відтак, у чому переконаний і Л. Люкс, попри всю оригінальність, програма неоевразійства, судячи з усього, знову приречена на провал [27, 5].

Відсутність, бодай, політичної нації та «російської національної ідеї», швидше за все, й породжують у сучасній Росії (в тому числі, і в її науковій гуманітаристиці) хворобливо некомфортне ставлення до всіх явищ і феноменів, пов'язаних зі сферою «національного», «етнічного» й особливо «етнонаціонального», заміщуючи їх куди аморфнішими «особливою цивілізацією», «імперією», «євразійством» тощо. Доволі важливим у цьому контексті є висновок, згадуваного вище Д. Треніна, що, саме розпад Радянського Союзу позначив кінець Євразії як єдиного цілого [26, 126; 28].

В епоху глобалізації, з її новими можливостями попередні відмінності між Європою й Азією стираються, а Євразія стає ще більш взаємопов'язаним і взаємозалежним простором, де Росія – вже не ядро, а лише один із елементів цієї досить складної картини. Однак, попри те, що вона перестала бути синонімом Євразії, всупереч очікуванням багатьох західних аналітиків, вона не стала й частиною Європи, а отже, процес самоідентифікації Росії залишається незавершеним і, на жаль, малозрозумілим. Популярна ж наразі в російському інтелектуальному просторі неоевразійська модель виглядає непереконливою та малоперспективною спільнотною ідентичністю. Не може не турбувати й її ізоляціоністський та ультранетолерантний потенціал, які, на превеликий жаль, виопуклилися з усією силою на прикладі теперішнього українсько-російського конфлікту, що з паранормальним шалом демонструє сьогодні найвідоміший російський апологет неоевразійства – А. Дугін, хоча творчість цього «професора» заслуговує на окремий аналіз, що, зі свого боку, визначає подальшу перспективу студювання означеної проблематики.

1. Дет. про це див. недавню нашу працю: Івангородський К.В. Критика «етнологічної концепції» Лева Гумільова у сучасній російській історіографії // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2015. – № 9. – Вип. 342.
 2. Найповніша бібліографія сучасних досліджень класичного євразійства представлена у наступних працях: О євразии и евразийцах / Под ред. А. Антощенко. – Петрозаводск, 2000; Быстрыков В.Ю. В поисках Евразии. – Самара, 2007. – С. 246–271; у західній гуманітаристиці: Laruelle M. L'ideologie eurasiiste russe ou comment penser l'Empire. – Paris, 1999; Wiederkehr S. Die eurasisische Bewegung: Wissenschaft und Politik in der russischen Emigration der Zwischenkriegszeit und im postsowjetischen Russland. – Köln, 2007; та ін.
 3. Пахлевска О. Неоевразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть первая) // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры (далі – ФНВИК). – 2011. – № 1.
 4. Жданова Г.В. Перспектива евразийского проекта // Евразийская идея и современность: Сб. ст. / Под ред. Н. Кирабаева и др. – М., 2002.
 5. Бекер Р. Польские воззрения на концепции Евразии // Россия в глазах славянского мира: Сб. ст. / Отв. ред. А. Липатов. – М., 2007.
 6. Люкс Л. Евразийская идеология в европейском контексте // ФНВИК. – 2009. – № 1.
 7. Макаров В.Г. «Rex rossica». История евразийского движения и судьбы евразийцев // Вопросы философии. – 2006. – № 9.
 8. Быстрыков В. [Рец.] Евразийская идея и современность. Сборник статей / Под ред. Н. Кирабаева и др. – М., 2002 // Ab Imperio. – 2008. – № 1.
 9. Хаген М. фон. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода // Ab Imperio. – 2004. – № 1; Див. також українську версію: Гатен М. фон. Росія – Радянський Союз – Евразія // Україна Модерна. – Ч. 9. – К.; Л., 2005.
 10. Тишков В. «Евразия» как метафора и о миссии российской нации // VI Конгресс этнографов и антропологов России (Санкт-Петербург, 28 июня – 2 июля 2005 г.): тез. докл. – СПб., 2005.
 11. Ларуэль М. Переосмысление империи в постсоветском пространстве: новая евразийская идеология // ФНВИК. – 2009. – № 1.
 12. Шнирельман В.А. Евразийская идея и теория культуры // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 4.
 13. Пономарёва Л.В. «Евразийство»: его место в русской и западноевропейской традиции // Евразия: исторические взгляды русских эмигрантов. – М., 1992.
 14. Kagan R. New Europe, Old Russia // The Washington Post. – 2008. 6 febr. – P. 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.washingtonpost.com; українськомовна версія опублікована у газеті «День» за 9 лютого 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.day.kiev.ua/196142.
 15. Пахлевска О. Неоевразизм, кризис русской идентичности и Украина (Часть вторая) // ФНВИК. – 2011. – № 2.
 16. Иванов А.В., Попков Ю.В., Тюгашев Е.А., Шишин М.Ю. Евразийство: ключевые идеи, ценности, политические приоритеты. – Барнаул, 2007.
 17. Гумилёв Л.Н., Ермолаев В.Ю. Горе от иллюзий // Основы евразийства: Антология / Сост. А. Дугин. – М., 2002.
 18. Умланд А. «Евразийские» проекты Путина и Дугина – сходства и различия // Геополитика (Литва). – 2012. – 23.06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-ices.org/russian/print/textid:15423>.
 19. Верховский А., Паин Э. Цивилизационный национализм: российская версия «особого пути» // ФНВИК. – 2010. – № 2.
 20. Федорова Л.В. Евразийство: стремление к древнейшей или новой религиозности универсальных идей. – Якутск, 2012.
 21. Панарин А. Россия в циклах мировой истории. – М., 1999.
 22. Ларюэль М. Александр Панарин и «цивилизационный национализм» в России // ФНВИК. – 2009. – № 2.
 23. Зверева Г. Русские смыслы для новой России? Опыт продвижения «Русской доктрины» // Верхи и низы русского национализма / Сост. А. Верховский. – М., 2007.
 24. Умланд А. Джинн национализма и будущее путинской России // ФНВИК. – 2011. – № 1.
 25. Ключников С. Восточная ориентация русской культуры // Русский узел евразийства: Восток в русской мысли: Сб. тр. евразийцев / Сост. С. Ключников. – М., 1997.
 26. Тренин Д. Post-imperium: евразийская история. – М., 2012.
 27. Люкс Л. Евразийство? Национализм? Русский европеизм? – куда качнется российский маятник? // ФНВИК. – 2006. – № 2.
 28. Див. також: Trenin D. The End of Eurasia: Russia on the Border Between Geopolitics and Globalization. – Washington, 2002; Тренин Д. Росія і кінець Євразії // І. – 2005. – № 39.
- Ivangorodsky K.V. Neoeurasism as Empire speaker as to Ethno-Historiography.** In the article is analyzed the ethnopolitical doctrine of modern Russian movement – Neoeurasism as the model of Russia transformation to the new Empire in future.
Key words: Neoeurasism, Eurasians, Eurasia, Empire, Russia, doctrine.

